

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования Республики Тыва

Администрация муниципального района «Кызылский кожуун»

Республика Тыва

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение

Баян-Колская средняя общеобразовательная школа

имени Долчанмаа Бай-Кара Шожульбеевны

<p>РАССМОТРЕНА</p> <p>ШУМО гуманитарного цикла /Бошкажык С.В.</p> <p>Протокол № 1</p> <p>от «28» августа 2023г</p>	<p>СОГЛАСОВАНА</p> <p>зам. директора по УВР /Чанзынмаа С.К.</p> <p>Приказ № 47</p> <p>от «29» августа 2023г</p>	<p>УТВЕРЖДЕНА</p> <p>И.о. директора /Токсун Д.К.</p> <p>Приказ № 47</p> <p>от «29» августа 2023г</p>
--	---	--

Рабочая программа

учебного предмета «Родная (тувинская) литература»

для обучающихся 11 класса

Составитель: Ооржак Аржаана Николаевна

учитель родного(тувинского) языка и литературы

с. Баян-Кол, 2023

11-ги класска «Төрээн (тыва) литература» эртемниңужур-уткалыгкезээ

Кирилде. Амгытыва литература. Амгытывалитератураныңхөгжүлдезиниңбайдалы. «Эде тургузуушкуннун» чалгыныныңтывачогаалчыларныңчогаадыкчыажыл-ижиндеилерээни. Шулукуболгаш проза чогаалындачаа бодал дилээшкуннер. Тыва чогаалчыларныңтөөгүтемазынга, чоннунёзу-чаңчылдарынгаболгаштывадылгасонуургалы. Өзектемалар: кижиболгашбойдус, төрөөнчөр, (человек и природа, родина)шулукучогаалыныңужур-утказы, сөстүңхостуу, өг-буле, чогаалдардашугумчулээшкунтемазы. Амгыуениңчогаалчыларының бот-хуузундааяны: В.С.Серен-оол, А.А.Даржай, М.К.Өлчей-оол, М.Б.Доржу, М.Б.Көжелдей, Э.Л.Донгак, М.М.Дуюнгар, Ч.Б.-К.Ирбижей, Ш.М.Суван, А. У.Кужугет, Н.Ш.Куулар, Э.Б.Мижит, О.К.Тун-оол, А.С.Бегзин-оол, М.Н.Ооржак болгашо.ө. ТываныңхерээженчогаалчыларыТываныңорусдылдыгчогаалчылары. Чогаалчыларныңочулгаажыл-чорудулгазы. Амгышулукучогаалы. Проза болгашдраматургияныңамгыбайдалы. Өгбелерниңбурунгүёзу-чаңчылдарынчекичээнгей.

Улустунаасчогаалыныңболгашделегейлитературазыныңчогаалчыларныңчогаадыкчыажыл-ижингесалдарлыы.

Литературлукаттыжыышкуннар. Кызыл-ЭникКыргысовичКудажыныңнамдарыболгашчогаадыкчыажыл-чорудулгазы К-Э.К.Кудажы – шулукучу, прозачы, драматург, очулдурукчу, публицист. Чогаадыкчыажыл-чорудулгазындашулукучогаалы. Тыва литератураныңсайзыралынгакииргенулуу. Улугхемчээлдигкалбакчогаалдары – повести «Ыржымбулуң», «Ыракбулут», «Ырлыгбулак» болгашо.ө. тоожулары. К-Э.К.Кудажыныңшиичогаалы. Шиичогаалдарындахуннунчидигайтырыынкөдуруптурары, чечени. Тываның, Якутияның, КиргизияныңболгашМоолдунтеатрларынга К-Э. К. Кудажыныңшиилеринсалыптурганы. К-Э.К.Кудажыныңчогаадыкчыажыл-ижиндеочулгаажылы.

А.С.Пушкинниң, Л.Н.Толстойнун, С.П.Гудзенконун, К.И.Чуковскийниң, Е.Я.Ильинниңболгашо.өчогаалдарныочулдурганы. Роман-эпопея «УйгучокУлуг-Хем». Романныңтөөгү-революстугтемалыгугланыышкунныы. Чечен уе болгашдевискээр. Төөгулуккижилерниңовур-хевири, прототиптер. Кол маадырларныңовур-хевирлеринде Тыва курунениңсалым-чолунуңилерээшкунни. Чон болгаш эрге-чагырга, кижилерниңтөөгүгеарттырган истери.

Хувискаалдыңсалдары-биле чоннунмедерелиниңоттуушкуну, чаасоциалистигидеалдар. Чогаалдыңкомпозициязы. Роман-эпопеяныңадыныңужур-утказы. Романдасимволдар. Буйанныңмөзу-шынароруундадилээшкуннер. Чааамыдыралчечуткул. Маадырныңмегеболгашавыастыгчорук-биле чидигускулежи. Чоннуңамыдыралындачөптүгболгашчөптүгэвесталаларнычырытканы, салгалдамчаанчаңчылдарныурептурары. Сулдемниңовур-хевири, оонмергенугааны, шындээштуруштуу, куш-ажылгаынаа. Тыва өг-буледеуругларкижизидилгези, улугларболгашуругларныңаразындахарылзаа. Ада-иекижиниңовур-хевири. Чогаалдачөрүлдээлерничырытканыныңонзагайы. Чөрүлдээлерниилередиригавторнундилээшкуннери. Роман-

эпопеяныңтывалитератураныңхөгжүлдезиндетөөгулугсалдары. Орусболгаш национал литературалардатөөгү-реалисчичогаалдар. М.Шолохов “Оожум Дон”, Н.Задорнов “Амур хайырааты”, Ч.Лодойдамба “АрыгсуглугТамир” болгашо.ө. Комедия «Долуманыңхуулгаазыны». Комедияның тема, идеязы. Шиидечөрүлдээ. Бот-тогдунар, ийиарынныгаажы-чаңнысойгалааны. Тыва литературадаШирижиктиңовур-хевириниң «бичиикижиниң» овур-хевирлиибоптурары. Комедияныңдылының уран-чечени.

Баштактанышкын, кыжырыг, дузаашкынаргалары. Монолог, диалогтарның, ремаркаларныңшииде ролью. Шииниңмаадырлары. Долуманыновур-хевири. Даш-оол биле Ширижиктиңаразындахээреххарылзаа. Амыдыралдакижилераразындахээреххарылзаалар. Комедияныңсюжеди. Шииниңкульминациязыныңонзагайы.

Екатерина Туктуг-ооловнаТанованыңнамдарыболгашчогаадыкчыажыл-чорудулгазыТываныңУлустуңчогаалчызы, журналист, прозачы, драматург, очулдурукчу Е.Т.Танованыңчогаадыкчыажыл-ижи. Шулукутери, проза, шиичогаалдары. Е.Т.Танованыңтывалитератураныңсайзыраарыңгакииргенулуг-хуузу. Тоожу «Дошкунчылдарныңчазы» (шилиттингенэгелер). Чогаалдамөзушынарайтыры, темазы, идезы. Репрессия чылдарынчурттапэрткенсалгалдыңбергесалым-чолу. Кол маадырныңсалым-чолу, оонаажы-чаңы, амыдыралындааварышканбергелерниңтуруштугкижиболурунгалдарлы. Эрге-дужаалчечуткуптураркижилерниңовур-хевири. Авторнузуел-бодалыныңбыжыгтуруштуу. Кадыкачыгдапбилир, кичээнгейлигболурункыйгырганболгашарын-нуурайтырыглары. Чогаалда чечен уе болгашдевискээр. Чогаалдыңтөөгвубарымдаалы, кижизидикчиужур-утказы. Василий Бора-ХөөвичМонгуштуңнамдарыболгашчогаадыкчыажыл-чорудулгазыКаттырынчыгболгашсойгалаануткалыгчогаалдарда В. Б-Х. Монгуштуңсалым-чаяаныныңилерепкелгени. Каттырынчыгболгашдузаашкынныңчогаалдары: «Каткыбажыкатканэвес», «Кадайкыстыңчаңычараш», «Бодун мактаарболбас тенек». Этикагаболгашниитилелчидигайтырыгларкөдургенчогаалдардачоннузуел-бодалыныңилерептурары. Улустунаасчогаалыныңсалым-чаяанныгболурунгалдары. Чечен чугаа. «Каткыбажыкатканэвес» Чечен чугааның идея-тематиктигугланышкыны.

Светлана Владимировна Козлованыңнамдарыболгашчогаадыкчыажыл-чорудулгазы Тыва литератураныңболгаш уран чуулдуңхөгжүлдезинге С.В.Козлованыңкииргенулуг-хуузу. С.В.Козлова – шулукучу, журналист, очулдурукчу, маадырие. С. В. Козлованыңтөрээнчергеынакшылынилереткеншулукутери. «Чаражынаар!» депшулукутунидейлигуг-шии. Чогаалдауе болгаш чечен девискээр. Ава кижининовур-хевири, амыдыралдыңшынынгарыннарын ханы болгашсагышчовангыры-биле билиптурары. Тыва чоннуңезулалдарыңгаболгашчаңчылдарыңахамаарылгазы. «Агы» депшулукутекижиниңболгашбодустуңтааржып, чаңгысаай болу бээри. Дылдыңчурумалдыгаргаларыныңажыглалы. С. В. Козлованыңшулукутериндетывачоннуңделегейкөрүүшкнү. Шулукулел. «Сыра». Чечен уе, чечен девискээр. Шулукулелдиңсюжедиболгашкомпозициязы. Шулукулелдиңбижиттингениниңтөөгузу, тургузууңонзагайы. Аваның – сураглыгхамныңовурунуңшынынгундезинни. Эрткенболгашамгыуенинудурланышкакталаларыңкөргүскени. Шулукулелдиңидейлигугтазы, темазы, дылыныңчончузу. Сыраныңсимволиктигугтазы. Чогаалдыңадыныңужур-утказы. Шулукулелде деталь, монолог, диалогтар. Тываныңорусдылдыгчогаалчылары (допчулал) Тываныңорусдылдыгчогаалчыларыныңтывалитератураныңсайзыралыңгаулуг- хуузу. Тыва дугайындатөөгуужур-дузалыгчогаалдар: А. Пальмбах «Века и годы», В. Мачавариани «В Танну-Тыва». И. Г. Сафьяновтуң Тыва дугайындаочерктери. «Исток» аттыглитературлугбөлгүм. В.Ермолаев, А.Пахомов, С.Козлова, Н.Сердобов, А.Емельяновтуңболгашөскелерниң-даачогаадыкчыажыл-чорудулгазы. Поэзия. Г.И.Принцева, Э.Б.Цаллагованыңшулукучогаалы. МонгушБаяновичДоржунуңнамдарыболгашчогаадыкчыажыл-чорудулгазы А.М. Горький аттыгМоскваның литература институтунуңбаштайгытывадоозукчузу. Төрээнчер, ынакшылтемазы, чааскаанзырал, бот-сайгарылгылыгчогаалдарныңонзагайы. М.Б. Доржунуңчогаалделегейиндетывааян-хөөн, маажымсеткил-сагыш, чончу, “бөдуун” омур-хевирлер. Шулукутерниңбижиттингениниңонзагайы, ажык, бөдууну. Шулуку «Ава суду». Ава кижининовур-хевирин, аңаа ханы ынакшылдыкөргүскеншулукутери: “Чааскаан”, “Авамныңыры”,

“Вокзалга”, “Ава суду”, “Авамчокта”. Лириктигмаадырныңсагыш-сеткилиниңуяны. Метиативтиглириканыңилерээшкини. Амыдыралдыңунези, киж, бойдус – бобугунң уран сөскеунупкелгени. Шулук «Тыва аъттар». Тыва чоннунамыдыралыныңшулуктеилерепкелгени. Амыдырал, аажы-чаңболгашёзу-чаңчылдар. Тыва кижиниңаътмалынгаынаан, аңаахумагалынкөргүскени. Чогаалдылының уран-чечен аргаларыныңдузазы-биле аътмалдыңчоруунилереткени. Ада-чурттундайыныныңчылдарындатывачоннуңпатриотчушимчээшкини.

Александр Александрович Даржайныңнамдарыболгашчогаадыкчыажыл-чорудулгазы А.А.Даржайныңчогаадыкчыажыл-чорудулгазыныңхөйталалы. Тыва литератураның, культураныңхөгжүлдезингекииргенулу-хуузу. Чогаадыкчыажыл-чорудулгазындамөзу-шынар, ат-алдар, арын-нууртемазы. Төрээнчер, найырал, ынакшылтемазынгабижиттингеншулуктериниңонзагайы, боттускайлаңы. А.А.Даржайныңочулгаажылы. А.С.Пушкин, М.Ю. Лермонтов, А.А.Блок, Т.Г.Шевченко, С.А.Есенин, М. Горький, А.Л.Барто база Гарсиа Лорканың, Бертольд Брехттинболгашделегейлитературазындаоон-дааөскекклассиктерниңчогаалдарыночулдурган. Россия чоннарыныңлитературазындаболгашделегейлитературазында А.А.Даржайныңады. А.А.Даржай – төрээнчериниң, төрөлчонунуң, төрээндылыныңаңгалгачызы. Проза-шулук «Дазыл». Проза-шулуктемезу-шынарболгашфилософчуугаап-бодаашкын. Дазылдыңсимволиктиговур-хевири. Бойдусдузазы-биле кижиниңиштикиделегейинболгашсагыш-сеткилилерээшкининкөргүзарганыңдээшти. Чогаалдыңчидигчөрүлдээли. Авторнуңтуружу. ДазылдыңболгашБурулерниновур-хевири. Сагыш-сеткилядаралыныңдугайындабилиишкин. «Дазыл» деп проза-шулуктуң ханы философчуутказы, маадырларныңсагыш-сеткилталазы-биле байдалы, силен (бодал чок) чоруктусойгалаашкыны, мөзу-шынар ботсайзыралчечуткул. Уе болгашшынамыдыралайтырыглары. Чогаалдыңжанрыныңонзагайы. Шулук «Хемнербирде...». Шулуктуң идея болгаш тема угланышкыны, философчу утка-хөөну. Ниитилеламыдыралындамөңгетемаларныкөргүскени, авторнуңтуружуШулуглел «Игилызы» Чогаалчыныңчогаадыкчыажыл-ижиндечоннунамыдыралыныңонзагайталалары. Идея болгаш тема угланышкыны, философчуужур-утказы, узел-көрүш. Шулуулелдин композиция, сюжет онзагайлары. Чогаалдыңулустунаасчогаалыболгашторулгачугаалар-биле ундезинни. Игилдугайындатоолчургучугаа. Өскукастыңызыболгашигилаялганыңчуулдешкээ. Амыдыралдыбойдус-биле чергелештир уран, чергелешкекчурупкөргүзарга. Дылдыңчурумалдыгаргаларыныңдээшти: катаптаашкыннар, монологтар, диалогтар. Трагедия «Четкерчеткизи» Совет амыдыралсоондашынныгуени «Четкерчеткизи» депшиидекөргүскени. Чогаалдачөрүлдээ, оонамыдыралчычылдагааннары. Кем-херекуулгеткен, ууленичуктээнаныяккижиниңтөөгузу. Кол маадырның – көдээоолКежиктиңарыгбодалдары.Чуртталганычаарыннар-биле эгелээрдээнкузели. Эрткенамыдыралдың «хөлегезиниң» (уржуктарының) маадырныңамыдырал-чуртталгазынгасалдары. Шииниңкомпозициязы. Салгалдаркижизидилгезиниңайтырынгахамаарыштыравторнуңтуружу. Чогаалдыңдылыныңонзагайы. ЧинагийнГалсан (ШыныкбайоглуЧурук-Уваа). Чогаадыкчыажылчорудулгазы. 40 Лейпциг университетиниңдоозукчүзуделегейдеады-сураалгаанмоол – этниктигтываЧинагийнГалсанныңчогаадыкчыажыл-чорудулгазы. Төрээнчерингеказыгаарчокынакшылыналгап, йөрээгеныраажы. Шулуктери. Тыва чоннуңбурунгуамыдыралын, чаңчылдарын, тура-соруунделгемчурупчорууру. Чечен чугаа «Хара Хөл», оонулустунаасчогаалы-биле сырыйхолбаалы. Чогаалдыңдылы. Тоожу «Дошкунчылдарныңтоожузу». Чогаалдың тема болгашидеязы.

Владимир Седипович Серен-оолдуннамдарыболгашчогаадыкчыажыл-чорудулгазы В.В.Серен-оол – шулукчу, драматург болгашочулдурукчу. Ооңтыва чечен чогаалдыңболгаш уран чуулдунхөгжүлдезингеарттырганчаартыкчулу-хуузу,

боттускайлаңонзагайуну, кайгамчыкталантызы. Төрөөнчөрдугайындашулуктериниңтывааян-хөөннун, улустунаасчогаалы-биле холбаалы. В.В.Серен-оолдуншулуктериндемөзу-шынар, бойдусболгашсагыш-сеткилкамгалалыныңтемазынгабжиттингенчогаалдар. Тыва шулукжанрыныңсайзыралынгакииргенулуу. “Илиглер”, “сөөмнер”, “карыштар”, “кырылар”, “төшчартыктары”, “кулаштар” депчаахемчээлдерлигшулуктериниңтургузуунун, утка-хөөнуңонзагайы. Сестээн, дөрттээншулуктердефилософчумергенбодалдар, уран-чечен денелгелер. Монолог аргазыныңдириктигмаадырларныңсагыш-хөңнуилередиронзагайы. «Сыгыттыңаяны» депшулуктуңидеязы. Сыгыт-хөөмейделегейчөргелиг, тывачоннун уран чуулундечаңчылчаанхевирдээрзинаалдаржыдыпчурааны. Шулуктунтургузуу, дылдың уран аргаларыныңажыглалы. «Аржаан» депшулуктнң тема болгашидеязы, бжиттингениңонзагайы. Аржаанныңөмунээзинденчагыгмотиви. Аржаанның монологу. Кижини болгашбойдустемазын монолог хевирингеамыдырал-биле холбапилередипкелгениңонзагайы. Шулуктериндедылдың уран чурумалды. Шулук «МээңТывам» («Моя Тува»). Шулуктөтөрөөнчөртемазы. Кол идеязы. Төрөөнчөриболгашкижиниңиштикисагыш-сеткилидепбилиишкиннерниңдөзухыныбыжыг, тудушхарылзаалыгдээрзинилереткениниңтускайаяны. Чогаалдыңдылының уран чурумалды, улустунаасчогаалы-биле байлаа. Дылдың уран аргаларының: метафора, эпитет, денелгелерниңажыглалыныңчөдингири. Шулуктеайтырыг, кыйгырыгдомактарыныңидейлигсалдары.

Эдуард ЛюндуповичДонгактыңнамдарыболгашчогаадыкчыажыл-чорудулгазы Э.Л. Донгактыңчогаадыкчыажыл-ижи. Ниитилелдиңшынныгамыдыралыболгашкижилерниңиштикисагыш-сеткилинкөргүскени. Э. Л. Донгактыңдидимуну. Роман «Эрги хонаштар». Романныңтемазыболгашидеязы. Чогаалда чечен девискээрболгашуе. Тывагаколлективизациянынүези, сууржуңамыдыралдыңидеяларыныңчогаалдаөөскуп, өжүптүрары, ооңчылдагааннары. Кол маадырныңовур-хевирини, чааамыдыралдугайынмедерепбилиптүрары. Кижиниңбедикидеалдаржечуткулуу, мөзу-шынар, чоннунөзу-чаңчылдарынга, сузуглелдерингехамаарылгазы. Маадырныңсалым-чолунуңоруктары. Чогаалдачаасалгалдыңажыл-хөрээниңкалбарып, амыдыралхөгжүлдөзүниңсолун, идепкейлиинчурааны. Романдасоруккириинишкин: хей-аътты, алысшынгадугжүптүрары. Чогаалдыңдылы. Романыңадыныңидейлигүтказы.

МонгушБорбак-ооловичКожелдейниңнамдарыболгашчогаадыкчыажыл-чорудулгазы М.Б. Кожелдей – журналист, шулукчу, прозаик. Ооңчогаадыкчыажыл-чорудулгазы. «Эремаа», «Часкыхаттар», «Шынкайдал?», «Төрөөнчурттаныракка» дептоожуларның автору. Тоожу «Төрөөнчурттаныракка». Тоожунуңидеязы, темазы. Тыва кижиниңтөрөөнчөринге ханы ынакшылынилереткениниңонзагайы. Чогаалдыңидеязының, сюжеттигшугумунун, болуушкуннарныңчөрүлдээзиниңтоожунуңадындаилерепкелгени. Чогаалда чечен уе болгашдевискээр. КайгалМартаажыктыңовур-хевирини. Хары чергетывакижиниңалдар-адынбедиктудупчорааны, амыдыралдыңберге, нарынбайдалдарындатуруштуу, дидим, сагынгыры, төрөөнчөрингеынаа. Кол маадырныңсагыш-сеткилхөлээшкининилереткениниңонзагайы. КайгалМартаажыктыңовур-хевириниңкижизидилгелигүжур-үтказы. «Кайгал» депаттынүтказы. Мартаажык, Алдын-Херел, Барыймааоларныңажыл-хөрээ, мергенугаанныы. Репрессия темазыныңтоожудаилерепкелгени. Дылының уран-чечени. ШомаадырДойлуевичКууларныңнамдарыболгашчогаадыкчыажыл-чорудулгазы Ш.Д.Кууларныңчогаадыкчыажыл-чорудулгазыболгашТываныңкультурлугамыдыралы. Роман «Баглааш» (шилиттингенгелер). Чогаалдыңадыныңидейлигүтказы. Мөзу-шынартемазы. Романыңфилософчуүтказы. Баглааш – мөңгөчоруктуңболгашмергенкижиниңсимволиктиговур-хевирини. Кырганбаглааштыңбодалдарычогаалдыңидейлигүтказын, темазынфилософчуажыдыптурараргакылдырбилдиниптурары. Эзим, Хадың, Чер,

Кижиге, Уе оларныңовур-хевири. Чогаалдасимволдар. Эзим, Хадың, Чер, Кижиге, Уе депбилиишкиннерниулугужуктер-биле бижээниниңужур-утказы. Салгалдараразындахарылзааларболгаштөөгулугболуушкуннар. Чогаалдыңкижизидикчиужур-утказы.

Найыралтемазынкөргүскени.Тывачоннуң Ада-чурттуңУлугдайыныныңчылдарындаамыдыралы. Иван Тимофеевич Кузнецовтуңчогаадыкчыажыл-чорудулгазы. Очерк «Тыва экитурачыкыстар» Фронтвик-чогаалчыныңчогаалдарындадайынтемазы. Ровно дээштулчуушкунгатываэки-турачыкыстарның: Севил Ооржак, КыргызНоржун, КыргызСынаа, КууларДарыя, Оюн Поля, ИргитБагбужап, Вера Байлак, СарыгларЧаскал, МонгушАмаа, ХовалыгПиченоларныңмаадырлыгчоруункөргүскени. Антон Уержааның (Антон УержаевичКужугет) намдарыболгашчогаадыкчыажыл-чорудулгазы А.Уержааныңтывашулукчулерниңшылгараңгайдурдуунчекиргеноруу, амгытывалитературадаады. А.К.Уержааныңшулуктериндефилософчу ханы көруш: амыдыралдыңшапкыны, кижилерниңсалым-чолу, мөзүшүнарболгаш этика дугайындаайтырыглар. А.К. Уержааныңшулуктериндетывадылдыңбайлаа, тургузуунуңболгашжанларыныңонзагайы, уран-чечен аргаларыныңэлбээ. Катаптатаммасовур-хевирлер, дылыныңчончузу, делегейи. Шулукутерделириктигкиирилделер, адалгаларболгашайтырыгларныңсимволиктигужур-уткалары. Чогаалчыныңчогаадыкчыажыл-чорудулгазындамөңгеунелердугайы: өг, баглааш, тайбыңболгашчуртталга, аас-кежикдилээроруктар, чааскаанзыралаяны, өршээпбилири, утгуптары... Шулуку «Ынак-тыр мен». Шулукутуңкомпозициязыныңонзагайы. Чогаалчыныңшулукубжиирсалым-чаяанының уран аргазы. Кезектерниңбижиттингениниңтус-тусаян-хөөну, туннелмөгейигсөстөрниңидейлигутказыныңдээштии, йөрээлуткалыы. Хамааты лирика. «Генниг-Кыйыг», «Хараган» депшулукутердетөрөөнчерингеынакшылтемазы. Символиктиг чечен омур-хевирлер. Ханы философчуужур-утказы. Авторнуңтуружунилередирирге уран детальдарныңсалдары. Дылдың уран аргаларыныңажыглалының: лириктигкиирилделерниң, адалгаларныңчажытуткалыы, уран кужу. А.К.Уержааныңчогаадыкчыажыл-херээниңдугайында литература-критиктигажылдар.

Михаил МонгушовичДуюнгарныңнамдарыболгашчогаадыкчыажыл-чорудулгазыЧогаалчыдугайындасөс. М.М. Дуюнгар – шулукучу, прозачы, очулдурукчу. Чогаалдарындамөзү-шынартемазынкөдургени. «Шулукучу» депчогаалдың тема болгаш кол идеязы. “Мөчек ирей” деп чечен чугааның тема болгашидейлигугланышыкыны. Кол маадырныиштики монологу. Кол маадырныңовур-хевири, «эрек-баарак» сеткилдигэнеажылынгахарысалгалыы, «иштикиделегейниңбайлааныңдээжизи». Улукукижиниңболгашэлэдиоолдуңсагыш-сеткилиниңпсихологтугбайдалынчедимчелигчурааны, авторнуңсалым-чаяанныы, тывыштары. Чечен чугаададетальдар. Авторнуңтуружу, онуилереткениниңаргалары. Дылының уран чурумалдыы. Чечен чугааныңфилософчу, кижизидикчиутказы. Элээдилертемазынажытканыныңонзагайы. Мөчекирейгехамаарыштыроолдарның «баштактангыларының» уржуктары, орайминнишкин. Чечен чугаа «Чалбак-Мыйыс». Чогаалдакөдуртунген тема, идеяныңугланышыкыны. Бот-тогдунар, чуглебодунгаидегээрраажы-чаннысойгалааны. Чалбак-Мыйыстыңовур-хевирин, аажы-чаңын, бодалдарынкижиниңиштикиделегейинчурупкөргүзөронзагай, куштуг уран аргакылдыражыглааны. Сарлык малдыңовур-хевириндекижилерниңшынарынсиңиргени. Кол маадырныиштикисагыш-сеткилинчечөрүлдээлер. Амыдыралдыңдошкунхоойлулары-биле чогаалмаадырыныңускулежиинкини. Чечен чугааныңкомпозициязы. Детальдарныидейлигужур-утказы. Диригамытаннарболгашкижилерниңпсихологтугбайдалдарыныңынныгчурааны, угаатканы. Дылыныңчедингири, чончузу.

Эдуард БайыровичМижиттиннамдарыболгашчогаадыкчыажыл-чорудулгазыЧогаалчы-психолог, космополит, философ-шулукучу, прозачы, драматург, эссеист, очулдурукчу Э. Б. Мижиттиңчогаадыкчыажыл-чорудулгазыныңделегейи. Тыва

литератураның хөгжүлдөзүндө болгаш Тываның уран чуулунуң сайзыралына Э.Б.Мижиттин чогаадыкчылуу. Э.Б.Мижиттин поэзиясында уе болгаш девискээр, амыдырал болгаш өлүм дугайында философууга ап-боданышкын. Уе болгаш салым-чол, чуртталга болгаш өлүм. Делегей болгаш Өртемчей. Овурлар болгаш стилистика талазы-биле байлактары. Сөзүглелдин чажытутказы, ойзуилереди ишкиннер. Шулукутер бижиригечыл дагаан болгаш хөөн: сагыш-сеткилдин хостуу, философу ханы уткалы, төөгүлугүгүланынышкынны. Э. Б. Мижиттин поэзиясында чаартылгалар, верлибрлер. Номчукчуну делегейже, амыдырал чедорткөрүп, амыдыралдың чидгайтырыгларына хамаарыштыр хостуг боданырын чеуглааркужу, аргазы. Бодалдарның шимчээшкени, оларның катаптап, эргилитурары. Орус дылда бижээн шулукутери, очулгалары. Э.Б. Мижиттин шиилери. Символ омур-хевирлер дузазы-биле уе, кижини, мөзү-будуштемаларда бижиттинген чогаалдарның ханы уткалы. Дылдыңчурумалдыг уран аргаларының (метафора, эпитет, денелгелер, катаптаашкыннарның) ажыглалының чедингири, кужу. Шулукутер: «Шулукутүңгези», «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дурбуушкуннундурумун». «Дугуй», «Аъттыг кижини», «Кайдасилер?», «Кыйгы» Лириктиг маадырның сагыш-сеткилин дугуй, аъттыг кижини, аза огу, доозун... деп билишкиннерге даяныпчураанны оңзагайы. Уениң болгаш чоң салым-чолунуң символиктиг омур-хевирлери. Философу бодалдарның ханызы. Дылдыңчурумалдыг уран аргалары. Трагедия «Иениңчүрээ». Тыва литературада авадугайында чогаалдар. «Уттуг-Хая дугайында тоолчур гучугаа» болгаш шиини наразында холбаа. Аваның омур-хевирлери. Ава кижиниң ажы-төлүнгө ханы ынакшылыкандыг-даашап тараазыннарны ажып эртебээр дээн бодалдың илерээшкени. Шииниң бижиттингенини оңзагайы.

Игорь Бадыраевич Иргиттин наамдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы Игорь Иргиттин чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының хөйянзылы. Шыңгыч, прозачы, очулдурукчу. Шулуку: «Ынакшылдың сулдеси», «Сылдызым сен». И. Иргиттин шулукутеринде ынакшылтемазы. Чогаалдарында бедик стиль. Лириктиг маадырның аас-кежиктихулээп ап турар байдалы. Алексей Сарыгларович Бегзин-оолдун наамдары болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы А. С. Бегзин-оол – журналист, шулукучу. Амгытывалитературада билдингир чогаалчы. Шулукутерини оңзагайы, дылының чоңчузу, омур-хевирлерниң хөйянзылы. Чогаалдың тема болгаш идеяын бот-тускайлаңа ажыдараяны. Бот кыжыргынагайы. “Шулукутүң төрутгунери”, “Шулукучулеродуруунче”, “Рецензия”. Шулукутерниң дейлиг утказы. Бижиттингенини оңзагайы, тургузуу. Тыва аян-хөөнүн, дылының улусчузу. Элдээрти аргазының, кыжыргынагының утур-утказы. Шулукутер: «Ачам биле Алашхемим», «Ачамның чагы», «Философ». Шулуку болгаш шулукучу, уе болгаш мөңгө билишкиннер дугайында философу бодалдар. Амыдыралдың ханы утур-уткалыгына хамаарыштыр делгемкөрүшкүн. Шулукутерниң дейлиг утказының ханызы, бодалдарның делгеми. Кижилер наразында харылзааларны мергенууга ап кужу болгаш туугай боданышкына аргазы-биле көргүскени. Шулукутерде чажыт философу аян. Тыва чоңнуң амыдыралында ундезилээн бот-тускайлаң шулуку бижираян, чогаалчының уну. Чогаалдарның бижиттингениниң бөдүүнү, улусчузу. Бөдүүн тыва ада кижиниң омур-хевиринге даянып, төруттунген черинге ынакшылды илереткени. Ада кижиниң амгы амыдыралче философу көрүшүнүң делгеми.

Тываның херээжен чогаалчылары (допчулал) Тыва литератураның хөгжүлдөзүндө херээжен чогаалчыларның кирип чоруулууга хуузу Е.Т. Танова, М.А. Хадаханэ, З.А. Намзырай, А.Х.-О. Ховалыг, З.С. Байсалова, Л.Х. Иргит, М.А. Кужугеттин болгаш өскелерниң даа чогаалдарының жанр, хевир, тема талазы-биле дилээшкиннига ажыл-чорудулгазы. Амгы уениң шулукучулери. Роман Дамдынович Лудуптуң, Менги Наган-

оолович Ооржактын чогаадыкчы ажал-чорудулгазы Шулукуч Роман Лудупдугайындасөс. Онзагайугаап-боданышкын, сөскөхумагалы. Шулукутериниңчыындызы: «Чер, Дээрниңкыйгызы». Сагыш-сеткилболгашмөзулугаажы-чаң, төрөөнчерболгашчоннуңсалым-хуузу. Шулукутери: «Улаастайга», «Хары чергебоданышкын». Р.Лудуптуңшулукучогаалындачигетодачеченчиткеновур-хевирлерболгашденелгелер. ЧогаалчыМеңгиОоржактынчогаадыкчыажыл-херээ. Шулукутериниңбаштайгычыындызы: «Чөпшулден». Уштөөншулукутер, оларнынутказыныңэлдээрткенонзагайы. Очулугаажылы. ЧинагийнГалсанның «Дошкунчылдарныңчазы», алтайчогаалчы Михаил Бедушевтиншиилери, «Сынару» болгашөске-даа. Чогаалдарныңдылыболгаш уран-чечен детальдары. Тыва дылда орус литература С. А. Есенин. Шулукутер. «Сыгыгдөгбөөн торгу харныдувулендир». Төрөөнчергеынакшылтемазы. Шулукучунуңсагыш-сеткилиниңтөрөөнчерибиле ханы тудушхарылзаалы. Шулукутеамыдыралдыңшыныннынкөргускени.

Тыва дылда Россия чоннарныңлитературазы Муса Джалиль. Чогаалчыныңлитературлугажыл-чорудулгазы. Шулукучунуң – Совет ЭвилелиниңМаадырыныңдайынчылдарындасалым-чолу. Муса Джалиль – Ленинчишаңналдыңлауреады (чокболганыныңсоонда). Шулукутери: «Өөрүшкунуңсөөлгуыры», «Хоругдаткан». Лириктигмаадырыныңовур-хевириниңпатриотчуболгашмаадырлыгчорукдээшулегерчижекбооптурары. Муса Джалильдиңчогаалдарытыва дылда. Любовь Никитовна Арбачакова А. Арбачакованыңшулукутеринде национал аянар. Төрөөнчериңгеынакшылтемазы. Шулукутерниңкомпозициязыныңонзагайы. Шулукутери: «Кырган-авамсактыышкынында», «Мээңчерлерим». Делегейболгашдаштыкы литература У. Шекспирниңчогаалдарытыва дылда. В. Ш. Көк-оолаттыгтыватеатрныңсеназында «Ромео болгаш Джульетта». «Сонеттер». Трагедия «Ромео болгаш Джульетта» (шилиттингенэгелер). Литература теориязы Комедия – шиичогаалыныңбир жанры. Амыдыралдашынынбарымдааларгабаштакболгашдузаашкынныңхамаарылганыилередири. Каттырынчыгамыдыралчыбайдалдарболгашкижилерниңаажы-чаңы. Жанр талазы-биле янзылары: байдалдаркомедиязыболгашаажы-чаңнаркомедиязы. Лириктиг комедия, дузаашкынның комедия, хоп-нугул (куткулга) комедиязыболгашаажы-чаңкомедиязы. Тыва литературададузаашкынныңболгашбаштакчогаалдар. Ниитилелдечетпесчуулдердугайынкөргускенчогаалдар. Шугумчулеп, сойгалапкириптурарчижектер. Символ – омур-хевир, чогаалдың тема, идея болгаш уран-чечен узел-бодалынтодарадырыныңчепсээ. Амыдыралдыңшынынновур-хевирлерболгашсимволдардузазы-биле дамчыдары. Чогаалдаэлдээрткен, чажыт утка. Лириктигкирилделерниң, адалгаларныңстиликтигонзагайлары. Барымдаалыгтоожу, ооңсюжединиңонзагайы, архив, доктаал-саавыр, сактыышкыннар, авторнуңхайгааралы.

**11-ги класстың тывачогаалкичээлдериниң календарь-тематиктиг планы.
Өөредилге планы-биле шупту-102 шак. Неделяда-3 шак.**

№	Кичээлдиң темазы	Шагы	Ай, хуну	
			План	Факт
1	Тыва литератураның амгыуези	1		
2	Салим Суруң-оол. Допчунамдары	1		
3	С. Суруң-оолдун шулуктери: "Көк-көкдаглар", "Дыңна, Тыва"	1		
4	С.Суруң-оол "Авазынгадангырак". Ниитилелдиң социаламыдыралының халавы-арагалаашкын	1		
5	Чамбалдай биле МонгушСамбыловичиниң овор-хевирлери	1		
6	Чараш-оол биле Чечен-кыстың овор-хевирлери.	1		
7	Тоожудаболгашамгыуедеарагалаашкынниитилелде, өг-булегекандыгсалдарлыгыл?	1		
8	Тоожунуң уран-чечен талазы.	1		
9	ЧС. Чогаадыг. "Араганың кырынгачамунер"	1		
10	ЧС. Чогаадыг. "Араганың кырынгачамннер"	1		
11	Тыва литератураныңамгыуези. Билдингиршулукчулер.	1		
12	К.д.н. Ш.Суваң «Хоорайыттары» («Чагаа»)	1		
13	С. Суруң-оол "Ногаанортулук". Бойдускамгалалы- чоннуң культуразы	1		
14	Экология дугайындатоожуда бодал.	1		
15	Тоожунуң уран-чечени	1		
16	ЧС.Чогаадыг. "Ырлапэвесыглапчыдархөл" "Ашак-оолдун	1		

	таварышканыайыыл-халап"			
17	С.Суруң-оол "Тывалааркусун"	1		
18	"Тывалааркусун" Тыва улустуңчаагайчаңчылдары	1		
19	Чогаалдын уран-чечени	1		
20	Ю.Ш. Кюнзегеш. Допчунамдары	1		
21	Ю. Кюнзегештиң шулуктери: "Саргатчай", "Украинага"	1		
22	Ю.Кюнзегеш "Казань", "Хадыңчыгаш"	1		
23	Ю. Кюнзегеш «Шулукчунуң орнукшулуыржым, шириин»	1		
24	Ю. Кюнзегеш "Куда"	1		
25	Шулуглел«Куда»	1		
26	ЧС. Чогаадыг "Куда-тываулустуңбайырлалы"	1		
27	КДН Ю.Кюнзегеш "Сеңээ" шулук	1		
28	Ш.Д. Куулар. Допчунамдары.	1		
29	Ш. Куулар. «Баглааш»	1		
30	Ш. Куулар"Баглааш"	1		
31	ЧС. Чогаадыг. "Баглааш-ыдыктыгэдилел"	1		
32	ЧТ. Чурумалдыг символ	1		
33	О.Ө. Сувакпит. Допчунамдары	1		
34	О.Сувакпит "Даг Алтайы"	1		
35	О. Сувакпит "Сат Бурзеккейдугайында баллада"	1		
36	О. Сувакпит "Аревэчи" (шнлнктээнтоожу)	1		
37	"Аревэчи"-уран-чечени	1		
38	ЧС. Чогаадыг "Кым-даа, чуу-даауттундурбаан"	1		
39	КДН "Чарашаттыгчалыыкыстар"	1		
40	К-Э. К. Кудажы. Допчунамдары	1		
41	К-Э. Кудажының шулуктери	1		
42	К-Э. Кудажы "УйгучокУлуг-Хем". Дарлакчыларгаудурдемисел-романның өзектемазы	1		

43	Сулдемнигкезектиң кижилериниң омур-хевирлери	1		
44	Маңгырчейзең, Чудурукпай, херик чейзең, Домогацкихниң омур-хевири	1		
45	Чоннуң депшилгезинроманның томнарындакөргускени	1		

46	Төөгуматериалдарындиргизиптурар уран-чечен аргалар.	1		
47	Туннелкичээл "УйгучокУлуг-Хем"	1		
48	К-Э. Кудажи "Долуманың хуулгаазыны"	1		
49	Комедияның темазы, идеязы. Маадырларның мөзулери	1		
50	Комедияның уран-чечени	1		
51	ЧТ:Комедия -шиичогаалының бирхевири	1		
52	С.В.Козлова. Допчунамдары	1		
53	С.Козлованың шулуктери. " Чаражынаар", "Казах ыры"	1		
54	С. В. Козлова. "Агы". Шулуглел "Сыра"	1		
55	С. В. Козлова."Сыра"	1		
56	ЧТ. Тываныңорусдылдыгчогаалчылары	1		
57	Орусдылчетыва чечен чогаалочулгазы.Очулдурукчуларболгашочулгалар	1		
58	Орусдылдантывадылчеочулгалар	1		
59	Е.Т. Танова. Допчунамдары	1		
60	Е.Т. ТановаШулуктери : "Даглар", "Хулук-Бора"	1		
61	Е.Т. ТановаБаллада "Самынаның сынынтепкеш"	1		
62	Е.Т. ТановаШулуглел "Арбас-Ойнумунувуткаш"	1		
63	Е.Танова "Дошкунчылдарныңчазы"	1		
64	Чогаалдың тема, идеязы	1		
65	Чогаалдыңдылының уран чурумалдыы.	1		
66	А.А. Даржай. Чогаадыкчынамдары	1		
67	А.Даржай "Хемнербирдесыыгай-даабээр..."	1		
68	Ч/С Чогаадыг «Шулук-ырныңдулгээзини» (номчаанчогаалынгаунелел).	1		
69	КДН. А.Даржай "Сарыг буру сарынналы"	1		
70	Шулуглел "Игилызы"	1		
71	Игилдугайындатоолчургучугаа	1		
72	А.Даржай "Четкерчеткизи" шии	1		
73	Шиииниң кол маадырыКежиктиң уулгедиглери	1		

74	ШагдааБолат-оолдуң Кежиккечагы	1		
75	М.Б. Доржу. Чогаадыкчынамдары	1		
76	Чогаалчының ынакшыллириказынгашулуктери	1		

77	М.Доржунуң новеллалары	1		
78	М.Доржу "Тыва аьттар"	1		
79	М.Доржу "Ава суду"	1		
80	В.С. Серен-оол. Чогаадыкчынамдары	1		
81	В.Серен-оолдуң шулуктериболгашшулуглелдери	1		
82	В. Серен-оол "Кудераңчы"	1		
83	В. Серен-оол "Кудераңчы"	1		
84	Э.Л. Донгак. Допчунамдары	1		
85	Э.Донгак "Эрги хонаштар"	1		
86	Э.Мижит "Субедей"	1		
87	Э.Мижит "Субедей"	1		
88	А.Уержаанынчогаадыкчыажыл-ижи. Чогаалчыныншулуктери.	1		
89	М.Олчей-оолдунчогаадыкчыажылы. «Хоорээрнинчугаалары».	1		
90	М.Кенин-Лопсаннынчогаадыкчыажыл-чорудулгазы. «Чылгычыныноо» деп роман-тетралогиязы	1		
91	Роман-тетралогиянын тема, идеязы.	1		
92	РомандаАрган-оолдун,Севилдин, Тенекпейнин, ОндарДуруяанын, Дембилдейбашкынынажыл-ижи, будуштери	1		
93	«Кырган-авайөпейыры» депаттыңтывылганы, ооңтөөгузу	1		
94	ӨшкулдейПовидаиконунсалым- чолунгатаварышкан драма	1		
95	«Азаныңбичезикончуг»- кол маадыры, өскеэгелер-биле харылзаазы	1		
96	Дуруяакадайнынсөөлгучагыглары.	1		
97	Арган-оолдуңөг-булези, уруглары.	1		
98	«Чылгычыныноо» дептетралогиянын уран-чечен аргалары.	1		
99	ЧСК. «Тыва литературадабашкыкижининовур-хевири».	1		
100	Василий Монгуш "Каткыбажыкатканэвес"	1		
101	В.Хомушку "Мончарлыгкижи", "Ытдумчууборбаңнатпас"	1		
102	Туннелкичээл	1		

